

Η αντίληψη του Αριστοτέλη
για τη σοφία, τα χαρακτηριστικά της
και η σύνδεση των αιτίων
και των αρχών με τη σοφία και την
επιστήμη κατά τον Αριστοτέλη
(«Μετά τα φυσικά», A.1-2)

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

Στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία η γνώση αναδεικνύεται σε βασικό κεφάλαιο που κινεί τα νήματα του κόσμου. Ζούμε στην «κοινωνία της γνώσης»¹, παρά ταύτα ο διεθνώς καθιερωμένος όρος παραμένει μάλλον εννοιολογικά θολός². Ποιο το ακριβές περιεχόμενο που αποδίδεται στον όρο «γνώση»; Ποια η διαχωριστική γραμμή μεταξύ «γνώσης» και «πληροφορίας»; Στον εύγλωττο προβληματισμό που αναπτύσσεται στις μέρες μας αναφορικά με τα παραπάνω ερωτήματα, θα ήταν σκόπιμο να ανατρέξουμε στη σκέψη του αρχαίου Σταγειρίτη φιλοσόφου διαβάζοντας προσεκτικά τις πρώτες σελίδες του έργου του *Μετά τα Φυσικά* (Μ. τ. φ. A.980a-983a), όπου ο Αριστοτέλης επιχειρεί να ορίσει τι είναι σοφία, να παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά της και να καταδείξει πώς συνδέεται η αναζήτηση και η γνώση των αιτίων και των αρχών με τη σοφία και την επιστήμη.

Προκειμένου να καταλήξει στον ορισμό της σοφίας (Μ. τ. φ. A.1.981b28-29, 982a1-2), ο Αριστοτέλης ξεκινά επαγωγικά, διά παραδειγμάτων, ταξινομώντας τα πράγματα σε γένη και είδη και αναζητώντας την ειδοποιό διαφορά. Σημείο εκκίνησης για την εκτύλιξη της σκέψης του αλλά και «σημεῖον»-απόδειξη (Μ. τ. φ. A.1.980a21) για τα λεγόμενά του συνιστούν οι αισθήσεις με «πρωταγωνίστρια» την όραση («τὸ ὄραν[...]μάλιστα ποιεῖ γνω-

ρίζειν ἡμᾶς», Μ. τ. φ. A.1.980a25-26). Δεχόμενος, δηλαδή, τις αισθήσεις -κυρίως το «όραν»- ως βασική πηγή γνώσης, διευκρινίζει ότι οι αισθήσεις καθ' εαυτές δεν είναι γνώση, διότι από τις ίδιες καθοδηγείται και το ευρύτερο γένος των ζώων («φύσει μὲν οὖν αἴσθησιν ἔχοντα γίγνεται τὰ ζῷα», Μ. τ. φ. A.1.980a27-28). Η ειδοποιός διαφορά, λοιπόν, εν σχέσει προς τον άνθρωπο είναι ότι «μανθάνει [...] καὶ ζῆ [...] τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος καὶ τέχνη καὶ λογισμοῖς» (Μ. τ. φ. A.1.980b24-28). Εξακολουθώντας επαγωγικά και βαδίζοντας από τα πράγματα προς τη διατύπωση συμπερασμάτων, ο Αριστοτέλης οδηγείται στη διαπίστωση ότι «ἀποβαίνει δ' ἐπιστήμη και τέχνη διά τῆς ἐμπειρίας τοῖς ἀνθρώποις» (Μ. τ. φ. A.1. 981a2-3).

Στη συνέχεια διαφοροποιεί τον εμπειρικό τεχνίτη από τον επιστήμονα. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να διευκρινιστεί η εννοιολογική διαφορά των όρων «τέχνη» και «επιστήμη» στη γλώσσα της εποχής του Αριστοτέλη και στη νεοελληνική γλώσσα. Ο όρος «τέχνη» στους κλασικούς χρόνους παραπέμπει σε αυτό που σήμερα εννοούμε με τον όρο «επαγγελματίας», συμπεριλαμβανομένου και του «επιστήμονα» με το περιεχόμενο που δίνεται στον όρο στις μέρες μας. Από την άλλη πλευρά, ο όρος «επιστήμη» στον αττικό πεζό λόγο σήμαινε πλήρη και εμπειριστατωμένη γνώση σε έναν τομέα, γεγονός που δεν διαφοροποιεί ιδιαιτέρως τον όρο από τη σημερινή του σημασία. Πάντως, «τεχνίτην» ονομάζει ο Αριστοτέλης τον -με σύγχρονους όρους- επιστήμονα και «ἐμπειρον» αυτόν που επί των ημερών μας ονομάζουμε τεχνίτη. Καταλήγει, λοιπόν, ότι στην κλίμακα των αξιών «σοφωτέρους τοὺς τεχνίτας τῶν ἐμπείρων ὑπολαμβάνομεν» (Μ. τ. φ. A.1.981a25-26).

Η αιτιολόγηση αυτού του συμπεράσματος οδηγεί μόλις ένα σκαλοπάτι πριν από τον ορισμό της σοφίας. Ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο, κατά την κοινή των ανθρώπων δόξα, θεωρούμε ότι οι επιστήμονες είναι σοφότεροι από τους εμπειρικούς τεχνίτες; Κατά την άποψη του Αριστοτέλη, ο λόγος δεν είναι άλλος παρά το γεγονός ότι «οἱ μὲν (δηλαδή οι επιστήμονες) τὴν αἰτίαν ἔσασιν οἱ δὲ (δηλαδή οι εμπειρικοί τεχνίτες) οὐ» (Μ. τ. φ. A.1.981a28). Ο εμπειρικός τεχνίτης γνωρίζει το «ὅτι», του διαφεύγει όμως το

«διότι» (Μ. τ. φ. A.1.981a29). Εξάλλου, ο επιστήμονας-επαγγελματίας είναι σε θέση να διδάξει άλλους (Μ. τ. φ. A.1.981b7-8), ακριβώς επειδή έχει εμπεριστατωμένη γνώση και κατέχει «το γε είδέναι καὶ τὸ ἐπαῖτεν» (Μ. τ. φ. A.1.981a24) του αντικειμένου του· καθώς γνωρίζει «τὸ διότι καὶ τὴν αἰτίαν» (Μ. τ. φ. A.1.981a29-30).

Με αυτόν τον μεθοδικό τρόπο περιέρχεται στον ορισμό της σοφίας, εντοπίζοντας την ειδοποιό διαφορά της σε συνάρτηση με τις επιμέρους επιστήμες: «τὴν δόνομαζομένην σοφίαν περὶ τὰ πρῶτα αἴτια καὶ τὰς ἀρχὰς ὑπολαμβάνομεν» (Μ.τ.φ. A.1.981a28-29). Επομένως, συνάγεται ότι η σοφία αφορά στην αναζήτηση και τον εντοπισμό των πρώτων αιτίων και των αρχών που διέπουν τα πράγματα³. Πρόκειται για μια ντετερμινιστική αντίληψη βασισμένη στην εμπειρία, η οποία εξήγηθη με επαγωγική μέθοδο.

Παρακολουθώντας τη συλλογιστική του Αριστοτέλη περί σοφίας, μπορούμε να εντοπίσουμε τα χαρακτηριστικά της:

- 1) Η σοφία είναι άμεσα συναρτημένη με τη γνώση. Συνεπώς η γνώση είναι αυτή που βαθμηδόν εξασφαλίζει τη σοφία («κατὰ τὸ είδέναι μᾶλλον ἀκολουθοῦσαν τὴν σοφίαν πᾶσι», Μ. τ. φ. A.1.98127). Η σοφία είναι η ίδια και αποκαλείται «γνώση». «Ἐπεὶ δὲ ταύτην τὴν ἐπιστήμην ζητοῦμεν» σημειώνει ο Αριστοτέλης, κάνοντας λόγο για την προαναφερθείσα, στην αμέσως προηγούμενη πρόταση, σοφία (Μ. τ. φ. A.2.982a4).
- 2) Προκειμένου να προσδώσουμε σε κάποιον τον χαρακτηρισμό του σοφού, δεν αρκεί ο συγκεκριμένος να έχει εφεύρει κάτι χρήσιμο για την ανθρώπινη κοινότητα, αλλά θα πρέπει να είναι όντως σοφός και να ξεχωρίζει ανάμεσα στους άλλους ανθρώπους («θαυμάζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων μὴ μόνον διὰ τὸ χρήσιμον εἶναι τι τῶν εὑρεθέντων ἀλλ᾽ ὡς σοφὸν καὶ διαφέροντα τῶν ἄλλων», Μ. τ. φ. A.1.981a15-16).
- 3) Η σοφία είναι «καθόλου ἐπιστήμη» (Μ. τ. φ. A.2.982a22) και ο σοφός οφείλει να έχει μια σφαιρική αντίληψη των πάντων, και όχι απλώς μια εξειδικευμένη -έστω ενδελεχή- γνώση για τα καθ' έκαστον («ὑπολαμβάνομεν [...] ἐπίστασθαι πάντα τὸν

- σοφὸν ὡς ἐνδέχεται, μὴ καθ' ἕκαστον ἔχοντα ἐπιστήμην αὐτῶν», Μ.τ.φ. A.2.982a8-10).
- 4) Η σοφία είναι ευρύτερη από τις επιμέρους τέχνες και επιστήμες -ιδιαιτέρως τις εφαρμοσμένες- καθότι οι μεν τέχνες υπάρχουν «πρὸς ἡδονήν», οι δε επιστήμες «πρὸς τάναγκαῖα» (Μ.τ.φ. A.1.981b21-22). Αντιθέτως, η σοφία δεν αναφέρεται σε ένα επιμέρους γνωστικό αντικείμενο ή σε ένα από τα είδη της ποιητικής (τέχνης), αλλά αποκτάται «αὐτῆς ἔνεκεν καὶ τοῦ εἰδέναι χάριν» (Μ. τ. φ. A.2.982a15).
- 5) Η σοφία διερευνά θέματα δύσκολα στην προσέγγισή τους, που δεν είναι προσβάσιμα για τον καθένα («τὸν σοφὸν [...] τὰ χαλεπὰ γνῶναι δυνάμενον καὶ μὴ ράδια ἀνθρώπῳ γιγνώσκειν», A.2.982a8-11).
- 6) Η σοφία διακρίνεται για τη σαφήνεια και την ακρίβεια των γνώσεων. Δεν κινείται στην περιφέρεια των θεμάτων, αλλά είναι σε θέση να στοχεύσει το κέντρο τους («τὸν ἀκριβέστερον [...] σοφώτερον εἶναι περὶ πᾶσαν ἐπιστήμην», Μ.τ.φ. A.2.982a12-14).
- 7) Όποιος διαθέτει σοφία είναι σε θέση να διδάξει τους ἄλλους, να τους διαφωτίσει ως προς τα αίτια των πραγμάτων και να τους οδηγήσει κλιμακωτά στη γνώση («τὸν διδασκαλικώτερον τῶν αἰτιῶν σοφώτερον εἶναι περὶ πᾶσαν ἐπιστήμην», Μ.τ.φ. A.2.982a13-14).
- 8) Ο σοφός δεν μπορεί να χρήζει καθοδήγησης και συμβουλών. Αντιθέτως, αυτός είναι που θα υποδείξει και θα υπαγορεύσει στους ἄλλους τι πρέπει να κάνουν («οὐ γὰρ δεῖν ἐπιτάττεσθαι τὸν σοφὸν ἀλλ' ἐπιτάττειν, καὶ οὐ τοῦτον ἔτέρῳ πείθεσθαι, ἀλλὰ τούτῳ τὸν ἥττον σοφὸν», Μ.τ.φ. A.2.982a17-19).
- Ο σύγχρονος μελετητής του Αριστοτέλη, καθώς σταχυολογεί τα χαρακτηριστικά της σοφίας, δεν μπορεί παρά να παρατηρήσει τη διαφορά ανάμεσα στον φιλόσοφο και τη σύγχρονη πραγματικότητα, ως προς την αντίληψη της γνώσης, της επιστήμης και της σοφίας. Φαίνεται πως η αντίληψη του αρχαίου κλασικού κόσμου είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με αυτή των καιρών μας. Ο Αριστοτέλης και οι στοχαστές της εποχής του στο σύνολό τους, παρά τις

όποιες επιμέρους διαφορές στην οπτική του καθενός, φαίνεται πως συμφωνούσαν ότι «τὸ δὲ πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους» (Πολιτικά, 1253a20-24). Η σφαιρική και ευρεία γνώση, την οποία εξάλλου και ο άνθρωπος της Αναγέννησης «ακουμπώντας» στην κλασική αρχαιότητα έθεσε ως απώτατο στόχο, καθώς και το ιδεώδες του *homo universalis*, δείχνει να διαφέρει ριζικά από τη σύγχρονη άποψη περί επιστημών και γνώσης.

Ο σύγχρονος κόσμος εκτιμά ιδιαιτέρως και προωθεί την πλέον εξαντλητική εξειδίκευση στο επίπεδο της ανθρώπινης γνώσης. Παρατηρείται, μάλιστα, εδώ και δεκαετίες, ολοένα και μεγαλύτερη κατάτμηση των επιστημών σε επιμέρους κλάδους, οι οποίοι με τη σειρά τους αυτονομούνται σταδιακά σε ξεχωριστές επιστήμες, ικανές να γεννήσουν καινούριους κλάδους κ.ο.κ. Επίσης, επί των ημερών μας δίνεται ιδιαιτερή έμφαση στις επιστήμες που προάγουν την τεχνολογία και την οικονομία και αυτό συμβαίνει την ίδια στιγμή που η αξία των λεγόμενων επιστημών του ανθρώπου υποτιμάται διαρκώς με δυσάρεστες συνέπειες στην κοινωνία (στροφή προς την τεχνοκρατική εκπαίδευση και απώλεια του ανθρωποπλαστικού της χαρακτήρα⁴, κρίση αξιών, ηθική ισοπέδωση, αδυναμία διάκρισης της αξίας από την απαξία, φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, υποβάθμιση της έννοιας του ανθρώπου).

Στον αντίποδα, η αριστοτελική σκέψη, έτοι όπως αυτή εκδιπλώνεται στις πρώτες σελίδες των *Μετά τα φυσικά* (A.1-2), φαίνεται να προκρίνει την ευρύτερη γνώση⁵ από την επιμέρους, θεωρώντας συνάμα την επιμέρους εφαρμοσμένη γνώση υπόθεση του οιουδήποτε εμπειρικού τεχνίτη, σε αντιδιαστολή προς την περίπτωση της επιστήμης, κατά την οποία ο επιστήμονας οφείλει να έχει την ευρύτερη δυνατή γνώση και εποπτεία του αντικειμένου του. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης: «ἡ μὲν ἐμπειρία τῶν καθ' ἔκαστον ἔστι γνῶσις ἡ δὲ τέχνη τῶν καθόλου» (Μ. τ. φ. A.1.981a15-16). Λίγες γραμμές παρακάτω υπογραμμίζει ότι «σοφιστέρους τοὺς τεχνίτας τῶν ἐμπείρων ὑπολαμβάνομεν» (Μ. τ. φ. A.1.981a25-26).

Είναι, άλλωστε, σαφές ότι ο Αριστοτέλης φρονεί, πως όσο

περισσότερο θεωρητική και λιγότερο εφαρμοσμένη είναι μια επιστήμη και όσο περισσότερο τείνει στη διάπλαση του ανθρώπινου πνεύματος («διαγωγήν», Μ. τ. φ. A.2.982b23-24)⁶ παρά στη διευκόλυνση του καθ' ημέραν βίου («χρήσεώς τινος ἔνεκεν», Μ. τ. φ. A.2. 982b21), τόσο αξιολογικά ανώτερη θεωρείται· καθώς «πλειόνων δ' εύρισκομένων τεχνῶν καὶ τῶν μὲν πρὸς τάναγκαῖα τῶν δὲ πρὸς διαγωγῆν οὐσῶν, ἀεὶ σοφωτέρους τοὺς τοιούτους ἔκείνων ὑπολαμβάνεσθαι διὰ τὸ μὴ πρὸς χρῆσιν εἶναι τὰς ἐπιστήμας αὐτῶν» (Μ. τ. φ. A.1.981b17-20). Η δε χρησιμοθηρική αντίληψη για τη γνώση σε καμία περίπτωση δεν ταιριάζει, κατά τον Αριστοτέλη, στον ελεύθερο ἀνθρωπο της εποχής του. Σχολιάζοντας μάλιστα το θέμα της σοφίας, αναφέρει: «ῶσπερ ἄνθρωπος, φαμὲν, ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὃν, οὗτος καὶ αὐτὴν ὡς μόνην οὖσαν ἐλευθέραν τῶν επιστημῶν» (Μ. τ. φ. A.1.982b25-28)⁷.

Προς αποφυγήν τυχόν παρανοήσεων ως προς τις παραπάνω διαπιστώσεις, ας διευκρινιστεί πως ο Αριστοτέλης ουδόλως υποτιμούσε το περιεχόμενο του αντικειμένου, καθώς και τη συνεισφορά των αποκαλούμενων σήμερα τεχνολογικών επιστημών στην υπόθεση της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού⁸. Αντιθέτως, είχε τη μέριμνα να εκθέσει εκτενώς και ενδελεχώς, να διασώσει και να ταξινομήσει όλη τη γνώση της εποχής του στους επιμέρους κλάδους του επιστητού. Αδιάψευστη απόδειξη αυτού συνιστούν ακόμη και οι τίτλοι ορισμένων από τα έργα του, π.χ. *Μετεωρολογικά, Περί αναπνοής, Περί ζώων μορίων, Περί ζώων γενέσεως κ.λπ.*⁹

Στο οημείο αυτό, αφού εξετάστηκαν και τα χαρακτηριστικά της σοφίας, έτοι όπως αυτά εκτίθενται από τον Αριστοτέλη, θα περάσουμε στο τελευταίο προς πραγμάτευση θέμα· το πώς συνδέεται η αναζήτηση και η γνώση των αιτίων και των αρχών με τη σοφία και την επιστήμη κατά τον Αριστοτέλη.

Ήδη από το πρώτο βιβλίο, κλείνοντας το πρώτο κεφάλαιο, ο Αριστοτέλης δίνει τον ορισμό της σοφίας, «τὴν ὀνομαζομένην σοφίαν περὶ τὰ πρῶτα αἴτια καὶ τὰς ἀρχὰς ὑπολαμβάνομεν» (Μ. τ. φ. A.1.981b28-29), και αμέσως μετά αναφέρει εν κατακλείδι

ότι «ἡ σοφία περί τινας ἀρχὰς καὶ αἰτίας ἐστὶν ἐπιστήμη» (Μ.τ. φ. A.1.982a2). Περί το μέσον του δευτέρου κεφαλαίου, του ίδιου βιβλίου, έρχεται να επιβεβαιώσει την απόλυτη σχέση που συνδέει τις αιτίες και τις αρχές με τη σοφία, καθώς το «τινὰς ἀρχὰς καὶ αἰτίας» γίνεται σαφές πως αφορά «τὰ πρῶτα αἴτια καὶ τὰς ἀρχὰς» (Μ. τ. φ. A.981b28-982a3). Εξάλλου, ο Αριστοτέλης ονομάζει ολόκληρη την οντολογία του «πρώτη φιλοσοφία».

Εκκινώντας από τους φιλοσόφους, οι οποίοι κατά τεκμήριον δίδασκαν τους νέους στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, σημειώνει πως αυτοί είναι σε θέση να διδάσκουν, επειδή είναι γνώστες των αιτίων. Ακριβώς ως προς τα αίτια είναι που διαφωτίζουν και τους συμπολίτες τους («οὗτοι γὰρ διδάσκουσιν, οἱ τὰς αἰτίας λέγοντες», Μ. τ. φ. A.2.982a29-30). Υστερα διευκρινίζει ότι το κατεξοχήν επιστητό δεν είναι παρά αυτό που γεννά τα υπόλοιπα, η αρχή της αιτιώδους αλυσίδας («μάλιστα δ’ ἐπιστητὰ τὰ πρῶτα καὶ τὰ αἴτια», Μ. τ. φ. A.2.982b2). Και συνεχίζει με βάση την τελολογική του αντίληψη, πως η «ἀρχικωτάτη» (Μ. τ. φ. A.2.982b4) των επιστημών είναι «ἡ γνωρίζουσα τίνος ἔνεκεν ἐστὶ πρακτέον ἔκαστον» (Μ. τ. φ. A.2.982b5-6).

Μετέπειτα επισημαίνει ότι στην κορυφή της ανθρώπινης γνώσης βρίσκεται η γνώση της ουσίας, η οποία βαθμιαία οδηγεί στο θείο ως αιτία και αρχή των πάντων. Άλλα και αντιστρόφως: η θεία ουσία είναι αναγκαία, προκειμένου να διακριθεί το αίτιο και η αρχή των πάντων («ὅ τε γὰρ θεὸς δοκεῖ τῶν αἰτίων πᾶσιν εἶναι καὶ ἀρχὴ τις», Μ. τ. φ. A.2.983a8-9).

Ολοκληρώνοντας τον κύκλο, ο Αριστοτέλης διαπιστώνει, για άλλη μια φορά, την κεφαλαιώδη σημασία της αναζήτησης και της ανακάλυψης της αιτίας στα πράγματα. Ενώ στην αρχή δηλώνει ότι «πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει» (Μ. τ. φ. A.1.980a21) και λύγο παρακάτω υπογραμμίζει ότι «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἥρξαντο φιλοσοφεῖν» (Μ. τ. φ. A.2.982b12-13), στο τέλος παραθέτει ότι οι ἀνθρώποι «ἀρχονται [...] ἀπὸ τοῦ θαυμάζειν [...] δεῖ δὲ ἐς τούναντίον [...] ἀποτελευτῆσαι» (Μ. τ. φ. A.2.983a12-19). Για τον Αριστοτέλη, δηλαδή, η φιλοσοφία δεν είναι μια ατέρμονη πε-

ριπλάνηση της σκέψης αλλά μια συστηματική διαδικασία αναζήτησης των αιτίων, προκειμένου να καταφέρει κανείς σταδιακά να είναι σε θέση να ερμηνεύσει όλα τα θέματα φωτίζοντας τις αιτίες τους. Το θαυμάζειν, εν τέλει, δεν συνιστά για τον Σταγειρίτη αυτοσκοπό αλλά το φύσει δοθέν μέσον για να απαντηθούν τα ερωτήματα, αρχίζοντας από τα άμεσα πρακτικά του βίου ζητήματα και φτάνοντας στα περισσότερο σύνθετα και θεωρητικά θέματα («εξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀτόπων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες», Μ. τ. φ. A.2.982b13-15).

Το θαυμάζειν, η απορία, είναι μήτρα για τη γέννηση της γνώσης, όσο κανείς είναι στο στάδιο της άγνοιας της αιτίας, «τοῖς μήπως τεθεωρηκόσι τὴν αἰτίαν» (Μ. τ. φ. A.2..983a14-15,16-17), όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Αριστοτέλης σημειώνει. Ο γνώστης, όμως, ο «ἐπιστήμων», ο όντως σοφός, δεν «θαυμάζει» πλέον, εφόσον «ἐπίσταται» πια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ. Αλεξίου, «Η «κοινωνία της γνώσης» ως μετα-καπιταλιστική κοινωνία», *Ο Πολύτης* 137 (Οκτώβριος 2005): 24-29.
2. Χ. Νόβα-Καλτσούνη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2010, σελ. 130.
3. J. De Romilly, *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988, σελ. 235.
4. K. Βουρβέρης, *Εισαγωγή εις την αρχαιογνωσίαν και την κλασσικήν φιλολογίαν*, Ελληνική Ανθρωποτική Εταιρεία, Αθήνα, 1975, σελ. 126.
5. P. Kingsley, *Αρχαεοελληνική σκέψη και δυτικός πολιτισμός*, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα, 2004, σελ. 219.
6. K. Βουρβέρης, ό.π., σελ. 45.
7. V. Decarie, *Aristote, Ethique a Eudeme*, Vrin, Paris, 1991, σο. 55-56.
8. Θ. Π. Τάσιος, *Ο Αριστοτέλης για την τεχνολογία*, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=434307>
9. J. De Romilly, ό.π., σελ. 241.